

УДК 811.161.2'367

ББК Ц1103.2

С.В. Харченко, канд. філол. наук, викл.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ СПОНУКАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

Присвячено висвітленню питань, пов'язаних з функціонально-семантичним аналізом категорії спонукальної модальності. Показано, що кваліфікацію і класифікацію інваріантів мовленнєвої реалізації спонукального значення, яке виділяється в межах об'єктивних модальних значень, слід здійснювати з урахуванням вербальних і невербальних чинників. Орієнтованість спонукання на позитивний результат передбачає обов'язкове врахування відомих або передбачуваних фонових знань, соціального та комунікативного статусу комунікантів, ситуації мовлення.

Мова, як будь-яке багатопланове явище, має визначальні аспекти. З комунікативним аспектом безпосередньо пов'язаний синтаксичний рівень, оскільки синтаксична організація забезпечує створення одиниці мовлення. Використання мови зумовлюється потребами мовця встановити через мовленнєве повідомлення відповідне співвідношення, референцію з реальним світом, а у партнера створює можливість встановити тотожну референцію. Комунікація «наповнює» модель речення модальністю, що в системі мови належить до ряду основних, центральних категорій, «яка в різних формах виявляється в мовах різних систем» [1, с. 57].

Термін «модальність» використовується для позначення досить широкого кола явищ, які, проте, неоднорідні за обсягом, граматичними особливостями та оформленням. У теорії лінгвістичних досліджень можна виділити значну кількість концепцій визначення й опису модальності.

Ототожнення деякими лінгвістами (І.В. Головіним, Г.В. Колшанським, П.О. Лекантом, Т.П. Ломтевим, В.З. Панфіловим та ін.) мовної модальності з логічною призвело до появи так званого «вузького», або логіко-граматичного, трактування категорії модальності.

Сучасна модальна логіка, яка ґрунтується на науково аргументованих законах про природу і суспільство, має досить розгалужену диференціацію:

- логічні модальності (оператори «логічно необхідно», «логічно можливо», «логічно дійсно»);
- фізичні модальності (основні поняття: «онтологічні», «каузальні», «фізично необхідні», «фізично випадкові»);
- теоретико-пізнавальні, або епістемічні (оперує поняттями «впевнений», «сумнівається», «заперечує», «припускає», «істинно/неістинно» тощо);
- деонтичні (оператори «забороняється», «дозволено», «обов'язково»);
- аксеологічні (оператори «краще – рівноцінно – гірше», «добре – байдуже – погано»);
- часові (оперує поняттями «було», «є», «буде», «раніше», «одночасно», «пізніше»).

Тому прихильники такого розуміння, як правило, інтерпретують категорію модальності «як відношення змісту висловлення до дійсності, що виражається граматичними, інтонаційними та лексичними засобами» [2, с. 94], тобто зміст висловленого (висловлюваного) оцінюється мовцем з погляду реальності, достовірності, ймовірності тощо. Основним модальним значенням будь-якого речення вважається реальність/ірреальність як результат об'єктивної оцінки змісту мовцем, а тому спонукальне значення виводиться за межі модальних значень. Спонукування, на думку представників логіко-граматичного напрямку дослідження категорії модальності, характеризується певними прагматичними властивостями і визначається у межах категорії комунікативного призначення.

На думку прихильників граматично-семіологічного напрямку (Г. Фреге, Р. Карнап, Ю.С. Степанова, Л.А. Алексієнко та ін.), речення пов'язане із загальною ситуацією мовлення так, що воно [речення] або істинне, або неістинне. Цей підхід ігнорує роль мовця як суб'єкта мовлення у формуванні модальності речення (висловлення). Комунікатор перебуває в повній залежності від мовних форм (граматичних категорій): «...З погляду семіологічної граматики модальність за змістом ні суб'єктивна, ні об'єктивна категорія, вона є категорією об'єктивно-відносною. Модальність – інтерпретація дійсності з погляду суб'єкта мовлення – «Я» – мовця, але з погляду

типізованого, об'єктивованого «раз і назавжди» – для даного стану мови – засобами самої мови» [3, с. 241–242]. Головним критерієм визначення «типізованої, об'єктивної «раз і назавжди» дійсності виступає метод верифікації.

Однак з таким розумінням категорії модальності не можна погодитися. Цілком очевидним є той факт, що мовець продукує речення (висловлення) не тільки відповідно до законів мови. На його комунікативну діяльність впливають також такі супровідні умови спілкування, як офіційність, інтимність, спорідненість, ділові стосунки, віковий статус тощо. Отже, мовець – не пасивний користувач, обмежений можливостями граматичних категорій, а особа, яка, володіючи типовими, абстрактними значеннєвими схемами речення, здатна з-поміж безмежної кількості варіативності речень вибрати найдоцільніше, найефективніше.

Термін «модальність» набув статусу загальнонавчального у радянському мовознавстві після виходу у 1954 р. «Граматики русского языка». Змінився і підхід до розуміння поняття «модальність». Якщо раніше модальність ототожнювалася з категорією способу дієслова і розглядалася як один із способів зв'язку суб'єкта з предикатом, а на основі цього розрізнявся зв'язок дійсний (реальний), можливий (ірреальний) та необхідний, то тепер модальність почали розглядати як відношення дії чи стану, вираженого реченням, до дійсності: «Відношення повідомлення, яке міститься у реченні, до дійсності є насамперед модальне відношення» [4, с. 80].

Крім того, у процесі мовлення виявляється певне ставлення комунікатора, яке виражається імпліцитно або експліцитно, до того, що він говорить. Тому модальність може розглядатися як «комплекс актуалізаційних категорій, які з погляду мовця характеризують відношення пропозитивної основи змісту висловлення до дійсності за домінуючими ознаками реальності/ірреальності» [5, с. 59]. Згадані ознаки реалізуються у значеннях актуальності/потенційності (можливості, необхідності, гіпотетичності); оцінки достовірності, комунікативної настанови висловлення; ствердження/заперечення тощо. Такого погляду дотримуються прихильники «широкого», традиційного розуміння суті категорії модальності (В.В. Виноградов, П. Адамец, М.Є. Петров, Б.В. Хричиков, М. Грепл, Г.О. Золотова, О.І. Беляєва, R. Roszko та ін.). У зв'язку з цим заслуговує на увагу твердження, висловлене П. Адамцем: «Модальність – це поняття досить широке, і, незважаючи на те, що можна сформулювати загальну дефініцію, не можна не бачити, що до неї [модальності] входять різнопланові характеристики (ствердження – питання – спонукання; реальність – достовірність – імовірність – нереальність; ствердження – заперечення; необхідність – можливість – намір тощо)» [6, с. 88].

Отже, під модальністю розуміють функціонально-семантичну категорію, яка виражає різні види відношення висловлення до дійсності, а також різні види суб'єктивної кваліфікації повідомлюваного.

Різні підходи до визначення суті категорії модальності зумовили різні класифікації мовної модальності. Однак переважає розрізнення двох її різновидів:

- вираження ставлення мовця до повідомленого або повідомлюваного;
- вираження відношення змісту повідомленого/повідомлюваного до дійсності.

Така диференціація дає підстави для виділення об'єктивно-модальних і суб'єктивно-модальних значень.

Об'єктивна модальність характеризується в перспективі суб'єкта, який говорить і який виражає об'єктивний стан речей, не виявляючи при цьому свого суб'єктивного ставлення до предмета мовлення: «Модальність не є проявом будь-яких відношень суб'єкта мовлення до висловленої думки: вона констатує лише об'єктивне ставлення мовця до висловленої думки з погляду реальності, ірреальності або можливості явищ у мовній ситуації, контексті» [5, с. 119]. Спонукальні значення визначаються у межах об'єктивно-модальних значень.

Під спонукальною модальністю ми розуміємо функціонально-семантичну категорію, яка відображає емоційно-вольові стосунки між комунікантами, що зумовлюються насамперед комунікативними настановами, потребами мовленнєвої реалізації спонукання, яка (реалізація) у своїх конкретних виявах справді зумовлюється особистісними, соціальними та ситуативними факторами.

Спонування реалізується, функціонує в акті волевиявлення, який передбачає обов'язкову наявність мовця (адресанта, комунікатора) – суб'єкта, який виступає ініціатором спонування, і слухача (виконавця, адресата, комуніканта), який, з одного боку, є об'єктом, на який спрямовані комунікативні дії адресанта, який сприймає спонування, а з іншого, досить часто сам в умовах реалізації прямої спонукальності виступає суб'єктом спонукуваної дії. Адресатом спонування може виступати як істота (людина, тварина), так і неістота (дощ, вітер, сонце і тощо). Наприклад:

1) Величко: Підсудний, подайте назву розвідок на записці (О. Довженко); Орач наблизився до шляху. Він уперто налягав на плуга, покрикуючи хрипливатим голосом: – Соб! Соб!.. Цабе! Цабе!.. – Воли слухняно корилися господареві, пнулися з шкури, аби догодити господареві (М. Медуниця);

2) Вийди, вийди, сонечко, на бабине віконечко, на дідове полечко (народна творчість); Ой не світи, місяченьку, та на той перелаз (народна творчість).

У першій групі речень адресатом спонування виступає істота (у першому прикладі – конкретна особа, у другому – тварини), а в другій групі – неістоти.

Вербальні дії мовця спрямовані на те, щоб вплинути на слухача (слухачів) і цим самим досягнути певної мети, певного результату: сформулювати, змінити поведінку, дії, вчинки адресата (адресатів). Адже комунікатор на основі певного мотиву, зумовленого усвідомленою потребою або цінно-оцінним ставленням, ставить перед собою мету: вплинути на комуніканта так, щоб змінити, скорегувати, скоординувати його поведінку відповідно до своїх бажань. Таким чином, волевиявлення (спонування) завжди мотивоване тим, що потрібно зробити з погляду об'єктивно-суб'єктивної цінності, а тому мовлення адресанта позначене високим ступенем цілеспрямованості, орієнтованості.

Акт волевиявлення не одно-, а двонаправлений. Це означає, що особа, яка приймає та інтерпретує імпульс спонування, теж докладає вольових зусиль, спрямованих на досягнення певного результату (з позитивним чи негативним знаком). У свідомості, відносно предметного змісту рішення, можна виділити переживання «я повинен...», «я хочу...», «я можу...», «я зацікавлений...», які вказують ще на одну рису волі. Особистість у даному випадку переживає, що вона повинна, хоче/не хоче, може/не може тощо здійснити те, що від неї вимагають. І саме завдяки волі комуніканта, на яку здійснено вплив, спонування має якийсь результат.

Комунікатор, керуючись мотивами, ставить перед собою мету, яка має емоційно-оцінні характеристики і на досягнення якої спрямовані його мовні дії. З метою реалізації визначених завдань комунікатор спрямовує свої мовні дії таким чином, щоб через вплив на мотиваційну сферу і через зміну емоційно-оцінних характеристик об'єктивної дійсності комуніканта він [комунікант] активізував свою діяльність так, як того потребує мовець. Комунікатор і комунікант діють не ізольовано, а в певному соціальному і природному середовищі.

Отже, і дії мовця, і дії слухача (виконавця) спрямовані на певний результат, якісна сторона якого може збігатися або не збігатися. Звідси випливає, що спонування може бути ефективним чи не ефективним. Закономірно й цілком зрозуміло, що мовець тяжіє до того, щоб спонування було ефективним, з позитивним результатом.

Для досягнення позитивного прагматичного ефекту спонування мовець використовує різні канали, способи впливу на співрозмовника/співрозмовників. У соціальній психології визначається три канали впливу: повідомлення, навіювання, переконання. Розмежування їх має умовний характер: всі вони взаємозв'язані і тією чи іншою мірою наявні в процесі мовного впливу.

Процес досягнення позитивного результату акту спонування (волевиявлення) проходить і через стадію готовності адресата спонування до зміни поведінки, діяльності, виконання певних дій. Про готовність адресата до здійснення дій адресант може визначити або за зворотними невербальними діями адресата, або вербальними.

Готовність до виконання дій, а отже, і досягнення позитивного результату спонування зумовлюється також і однаковими параметрами кодування і декодування мовлення. Для успішної реалізації акту спонування (волевиявлення) і комунікатор, і комунікант повинні користуватися

однією мовною системою. Мовець організовує слова (повнозначні і неповнозначні) за граматичними законами конкретної мови у речення, яке, функціонуючи у мовленні, набуває певного смислу, тобто мовець використовує певний код. Адресат, володіючи цим самим кодом, розшифровує почуте, розуміє його – декодує мовлення.

Продукуючи спонукальні висловлення, адресант враховує соціальний статус учасників акту волевиявлення, тобто свій і того (тих), до кого адресоване спонукування. Соціальний статус є складовою частиною комунікативного статусу, який визначається як права і обов'язки учасників мовленнєвої взаємодії. Г.Г. Почепцов називає фактори, що визначають комунікативний статус учасників мовленнєвої взаємодії:

- комунікативна роль учасників (визначається як функція у тій сфері діяльності людини, де центральне місце або одне з центральних місць займає мовленнєва діяльність);
- місце учасників у соціальній ієрархії;
- психологічний статус;
- конвенції, які регулюють мовленнєву взаємодію;
- комунікативний статус даного учасника в спілкуванні з іншими партнерами [7, с. 41].

Загалом, соціальність категорії спонукальної модальності виявляється в ієрархії соціальних ролей комунікантів; ставленні мовця до потенційної дії; ставленні адресата до потенційної дії; тональності спілкування; ступені психологічної та соціальної дистанції; тому соціальний фактор виступає одним із чинників, які зумовлюють модифікацію значення спонукальної модальності. Наприклад, висловлення «Зайдіть до мого кабінету» може бути інтерпретоване як наказ, якщо стосунки між комунікантами субординативні, старший (за віком) молодшому, офіційна тональність спілкування, соціальна дистанція далека; прохання, якщо стосунки між комунікантами субординативні, молодший старшому, офіційна тональність спілкування, соціальна дистанція далека; запрошення, якщо стосунки між комунікантами субординативні, старший молодшому, неофіційна тональність спілкування, соціально-психологічна дистанція далека тощо. Таким чином, категоричність спонукування певною мірою зумовлюється і залежить від соціального статусу учасників акту спілкування.

Отже, сему спонукальної модальності формують такі аспекти комунікативної діяльності:

- волевиявлення і цілеспрямованість як диференційні ознаки виділення одного з комунікативних типів речення – спонукального;
- вираження ірреального значення, що протиставляється формам реального значення та іншим підвидам ірреального значення;
- особистісний – ставлення мовця до змісту повідомлюваного;
- соціальний – охоплює таке коло стосунків між комунікантами, як старший – молодший, керівник – підлеглий, знайомий – незнайомий, батьки – діти, офіційні стосунки – неофіційні;
- ситуативності – вплив конкретної комунікативної ситуації на акт волевиявлення (спонукування);
- обов'язкової адресованості, що і відображає лінгвістична модель акту волевиявлення (спонукування) (див. рисунок).

Речення спонукальної модальності виконують певні функції, які визначаються їхнім загальним, видовим значенням і цільовим призначенням: денотативно-спонукальна, фатично-спонукальна і регулятивно-спонукальна [8, с. 144].

Денотативно-спонукальна функція. Використовуючи спонукальні конструкції, мовець має на меті спонукати адресата зробити те, що вимагається. При цьому мовець тільки називає дію, не вказуючи ні на спосіб дії, ні на засоби, умови виконання, ні на напрям руху, не даючи кількісної чи якісної характеристики дії, акцентуючи в такий спосіб на вказаній конкретній дії. Наприклад: – Схаменіться! Не скверніть церкви кров'ю, – крикнув на весь голос біскуп (З. Тулуб); Оксенюк суворо подивився на гостя. – Ну, не гнівайтесь!.. Це звичайна більшовицька невихованість, ви ж так, здається, кажете?..(О. Слісаренко); До прозурки в дверях раз у раз підходив коридорний і, бачачи, що Євграф Фірсович куняє сидячи, кричав: – Не спати! Встати й пройтись по камері, інакше – карцер (Б. Антоненко-Давидович).

шарпнув його до себе і обома руками зчавив хлопцеві обличчя (М. Стельмах). Мовець висловленням (1) Дядьку! Гов, дядьку!, (2) Авреліє!, (3) Мамо! встановлює контакт, називаючи особу, на яку буде спрямовуватися спонукування і одночасно впливає на її дії, примушуючи людину зупинитися, оглянутися і вислухати, як у прикладі (1), відгукнутися і прийти, як у (2) або ж вимагає, щоб не розповідала, як у (3).

Регулятивно-спонукальна функція. Спонукальні висловлення, крім загальної семи спонукальної модальності, можуть у своїй структурі містити різні семантичні компоненти, які накладають додаткові відтінки на загальне спонукальне значення. Це такі структури, якими мовець, виражаючи спонукування, орієнтує слухача/слухачів – потенційних виконавців – на те, як саме слід реалізувати певну дію, в якому напрямі потрібно рухатися, який його кінцевий пункт призначення, руху тощо. Наприклад: – Ставте полки для оборони! Будемо стримувати половців! Полон – на той бік! Дві дружини – Мстислава Володимировича та Гліба Святославовича – теж на той бік, у закрути ріки... – розпорядився Володимир (В. Малик); – Тоді от що, хлопці... Лягайте по черзі і спіть. На другу годину ночі, Прохоре, буди і скликай командирів (У. Самчук).

Визначаючи функцію конкретного висловлення, потрібно враховувати, що з окремого висловлення отримується значно більше інформації, ніж в ньому міститься як у мовному утворенні. Отже, враховуючи, що між мовним змістом тексту висловлення (тобто змістом речення) і тією інформацією, яка базується на цьому змістові, видозмінюючись у мовленні під впливом багатьох чинників, існує відмінність, слід розмежовувати для різнобічного і точнішого опису спонукальних утворень-реалізацій такі поняття, як «план змісту, або значення, висловлення» і «смісл висловлення». Наприклад, речення типу *Холодно, Голосно* стверджують деякий факт дійсності. Вони відповідно означають, що на вулиці чи в приміщенні температура повітря нижча від нормальної і що чути надмірно, неприємне для людського вуха звучання чогось. Проте вони можуть набувати спонукального значення, можуть реалізувати апелятивно-закличну функцію. Це можливе тільки за умови врахування всіх аспектів синтаксичного і комунікативного функціонування речення. Так, речення *Холодно* вживатиметься у значенні *Зачини вікно;* а *Голосно* у функції *Говори тихше*, коли локалізація слухача і мовця щодо просторового орієнтира однакова, якщо враховано комунікативну пресупозицію і якщо стосунки між учасниками акту волевиявлення або рівноправні, або ж адресант має вищий соціальний статус, ніж адресат.

Таким чином, спонукальна модальність виділяється в межах об'єктивних модальних значень як функціонально-семантична категорія, яка відображає емоційно-вольові стосунки між комунікантами. Це викликане насамперед комунікативними настановами, потребами мовленнєвої реалізації спонукування. Інваріантне спонукальне значення визначається наявністю вольового імпульсу, певного спонукування до дії, вказівкою на дію, до якої спонукається адресат. Варіантне значення спонукальної модальності формують аспекти волевиявлення і цілеспрямованості, особистісний, соціальний, ситуативний.

Список літератури

1. *Виноградов В.В.* Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 560 с.
2. *Колишанский Г.В.* К вопросу о содержании языковой категории модальности // *Вопр. языкознания.* – 1961. – №1. – С. 94–98.
3. *Степанов Ю.С.* Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
4. *Грамматика русского языка:* В 2-х т. – М.: АН СССР, 1954.
5. *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность* / А.В. Бондарко, Е.И. Беляева, Л.А. Бирюлин и др. – Л.: Наука, 1990. – 264 с.
6. *Адамец П.* К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности // *Československá rusistika.* – XIII. – 1968. – № 2. – С. 88–94.
7. *Почепцов Г.Г.* Комунікативний статус як параметр мовленнєвої взаємодії // *Мовознавство.* – 1989. – № 4. – С. 40–45.
8. *Харченко С.В.* Спонукальність як модально-синтаксична категорія // *Наук. зап. Вінн. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Зб. наук. пр. сер.: Філологія.* – 2000. – Вип. 2. – С. 142–145.

Стаття надійшла до редакції 02.09.02.